

UOT 902

**AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNİN
ARXEOLoji VƏ YAZILI MƏNBƏLƏR ƏSASINDA TƏDQIQI
TARIXINDƏN****İ.N.AVŞAROVA**
Bakı Dövlət Universiteti
iradaavshar@icloud.com

Azərbaycanın qədim dövrlərə söykənən tarixi arxeoloji və yazılı mənbələr əsasında öyrənilir. Bunlardan ən qədimi heç şübhəsiz ki, arxeoloji mənbələr sayılır. Həmin mənbələr əsasən qədim dövr yaşayış məskənləri, ibadətqahlar, qəbir abidələri ilə xarakterizə olunur. Abidələrdən əldə olunan arxeoloji artefaktlar insanların yaşadığı dövrü, ərazini, dövlətçiliyini, həyat tərzini, hərbi tarixini, məişətini, dini-ideoloji baxışlarını və mənşəyini öyrənmək baxımından dəyərli mənbələr sayılır.

Məlumdur ki, yazılı mənbələr sinifli cəmiyyətdən sonra meydana gəlmişdir. Qədim Azərbaycanda bu günə kimi aparılan arxeoloji qazıntılar yazılı mənbələrin çox az, demək olar ki, məlum olmadığını göstərir. Lakin ərazi haqqında məlumatlar Şumer, Aşşur, Babil, Akkad, Urartu mixi yazılı mənbələrində az da olsa izlənilir.

Mövzunun aktuallığı ondadır ki, ərazinin tarixi, arxeoloji və mixi yazılı mənbələr əsasında ilk dəfədir ki, tədqiqata cəlb olunur.

Açar sözlər: mənbələr, mixi yazılar, arxeologiya, yaşayış məskənləri, daş kitabələr, yazılı mənbələr

Mixi yazıların oxunması İran çarlarının yazılarının nəşrindən sonra mümkün olmuşdur. İlk İran kitabələri Əhəməni çarı III Daradan bizə gəlib çatmışdır, amma bu yazının midiyalı dövründə də mövcud olması labüddür. Akkad yazısının açılmasına İranda Kermanşah yaxınlığında Büsutun qayasası üzərində aşkar olunmuş, üç dildə (qədim fars, elam və babil) yazılmış mətnlərdən sonra başlamışdı. Sonralar geniş kəşfiyyat və arxeoloji qazıntılar zamanı ayrı-ayrı ərazilərdə qayaüstü yazılar və bir sıra siyasi-iqtisadi xarakterli mətnlərlə yanaşı, həm də ədəbi (dastan, bayatı, əfsanə), fəlsəfi, dini etiqad mətnləri (dua, fala baxma, orakullara müraciət) aşkar edilmişdi. Hal-hazırda qədim dillərdə - şumer, akkad (assur-babil), elam kitabələri, hurri, ebla, urartu və s. dillərdə yazılmış mətnlər mütəxəssislərdə maraq doğurur. Mətnlər dəfələrlə müasir dillərə tərcümə edilmiş və nəşr olunmuşdu. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın qədim tarixi bütün Qədim Şərqi ölkələrinin tarixi ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Assur-Babil mənşəli yazılı mənbələr, əsasən Urmiya gölü ətrafındakı əraziləri işıqlandırır [6, 4].

E.ə. I minilliyin birinci yarısına aid Urartu mənbələri Cənubi Qafqazın Araz ətrafı əraziləri barədə məlumat verir. Xüsusilə Naxçıvan və Zəngəzur bölgələri haqqında.

gələrində iki qayaüstü yazının aşkar olunması, onların bu ərazilərə basqın etmələrindən xəbər verir. Bu bölgə etnik baxımından, demək olar ki, Urmiya ətrafı ərazilərlə vahid bir bölgə halında idi. Göstərilən ərazilərin müxtəlif yerlərində aşkar olunmuş artefaktlar bunu söyləməyə əsas verir. Yazılı mənbələrin məlumatı və arxeoloji tapıntılar göstərir ki, diyarın əhalisi, istər əkinçilik və heyvandarlıqla, istərsə də sənətkarlıqla yüksək ictimai-iqtisadi inkişaf səviyyəsində olmuşlar. Mesopotamiyada müxtəlif dövrlərdə inkişaf etmiş dövlətlər dəfələrlə qonşu ölkələrə basqınlar etmiş və bu yerlərin xalqları, şəhərləri, yaşayış məskənləri, təbii sərvətləri, əhalisinin məşğuliyyəti, təşəkkül tapmaqda olan dövlət qurumları və s. barədə öz yazılarında məlumatlar çatdırmışlar. Məlumatlar siyasi və ictimai-iqtisadi inkişafın səviyyəsini müəyyənləşdirməyə də imkan verir. Məhz onların sayəsində Azərbaycan ərazisində baş verən qəbilə birləşmələri, dövlət quruculuğu proseslərini izləmək mümkündür. Urmiya gölü ətrafındakı ərazilər mənbələrdə e. ə. III minilliyin sonundan işıqlandırılır. Bu ərazilərdə yaşayan kuti, turruki, su və lullubi tayfalarının adı onların nəzərə çarpan fəallığı və Mesopotamiya dövlətləri üçün təhlükəyə çevrildikləri andan xatırlanmağa başlanır. Urmiya gölü ətrafındakı ərazilərə aid mixi yazılı mənbələrin məlumatının çoxu e.ə. I minilliyin birinci yarısına, yeni dövlət qurumlarının təmərküzləşdiyi və möhkəmləndiyi, onların müstəqilliyini saxlamaq məqsədilə qəsbkarlara 4 müqavimət göstərdiyi dövrə aiddir [6, 5].

Tədqiq olunan dövrlərin etnogenez məsələsinin dəqiqləşməsində ən mühüm yerlərdən birini qədim insan qalıqlarının tədqiqi tutur. Qobustandan 10-15 min il əvvələ aid tapılmış iki kəllə qalığının paleoantropoloji və antropoloji cəhətdən vizual müşahidələrlə öyrənilməsi və qədim tayfaların genezisini əks etdirən digər materiallar sübut edir ki, Azərbaycan türklərinin əsas özəyini təmsil edən “kaspi” tipli avropoid irqin cənub qolunun mərhələli variantı hələ ən qədim zamanlarda olduğu kimi, eneolit dövründə də (e.ə. VI - V minilliklər) Cənub-Şərqi Zaqafqaziyada geniş yayılmışdı. Bu tipin təmsil etdiyi əhalinin Cənubi Qafqaza gəlmə olmasını sübut edən heç bir dəlil yoxdur. Erkən tunc dövründə (e.ə. IV-III minilliklər) bu mədəniyyətin yaranma ocağı saydığımız Naxçıvan - İran Azərbaycanı, Şərqi Anadolu, Qərbi (hal-hazırkı müasir Ermənistan Respublikası –İ. A) və Şimali Azərbaycan bölgəsinin əhalisi əsas etibarlı ilə prototürklərin və müasir Azərbaycan türklərinin antropoloji tipini təmsil edən “kaspi” tipindən ibarət olmuşdur. Arxeoloji materiallar da bu mədəniyyətlərin məhz qədim türk tayfaları tərəfindən yarandığını sübut edir. Bu tipə məxsus olanlar bu ərazilərin aborigen sakinləri kimi dəyişməyərək, Azərbaycan türklərinin antropoloji tipini təmsil edir [8,12-45].

Məlumdur ki, e. ə. III - II minilliklərdə Azərbaycanın cənubunda və şimalında ilkin tayfa birlikləri mövcud olmuşdur. Həmin tayfa birliklərinə aid çox sayda qalalar tədqiq edilib, öyrənilmişdi.

Naxçıvan ərazisi qala şəhərlərlə çox zəngindir. Ərazidə tədqiq olunmuş çox saylı şəhər tipli yaşayış yerləri və həmin yaşayış yerlərinin əhalisinə aid qalalar dövrün müdafiə memarlığından xəbər verir.

Müdafiə memarlığına aid şəhər qala nümunələrindən e.ə. III-II minilliklərə aid II Kültəpəni, Çalxanqalanı, e.ə. II-I minilliklərə aid Vayxır-Gövdurqalanı, Şaxtaxt, Oğlanqala və Qədim Naxçıvan qalasını göstərmək olar.

Tədqiqatlardan göründüyü kimi, e. ə. II minillikdə qədim Azərbaycan əhalisi iqtisadi, ictimai və mədəniyyət cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış və Yaxın Şərqi əsas mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycanın cənubunda yaşayan etno - siyasi birliklər əsasən lullubilər (e. ə. III minilliyin son əsrlərində, Diyala və Kiçik Zab çaylarının başlanğıcından şimal-şərqə doğru, Urmiya gölünə qədər ərazilərdə yaşayan tayfaların adı) və kutilər idi (İkiçayarası ərazilərdən şimalda yerləşən tayfa və dövlət adı). Həmin tayfalar e. ə. III minilliyin son əsrlərində İkiçayarası ərazilərə müdaxilə etmiş, hakimiyyəti əllərinə alıb, burada 91 il 40 gün hökm sürmüşlər (e. ə. I minilliyə aid mənbələrdə bu qədim ad həmin ərazilərdə yaşayan ayrı-ayrı xalqlara verilir) [6, 130-131]. Su və turukki tayfaları haqqında bəzi mənbələrdə kifayət qədər məlumat olsa da, şimal bölgələri haqqında mixi yazılı mənbələrdə çox az məlumat verilir. Şumer-Akkad, Aşşur və Urartu mixi yazılarından məlumdur ki, erkən Şumer dövlətləri qədim Azərbaycan (Urmiya gölü hövzəsi) ərazisi ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr yaratmışlar (e. ə. III - I minilliklər). Bəzi şumer dastanları bu haqda məlumat saxlamışdı. Akkad hökmdarlarının salnamələrində Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların İkiçayarasına hücumlarını dəf etmələri haqqında məlumat yer almışdır. Həmin tayfalar ilə döyüşlər də Akkad hökmdarının salnamələrində öz əksini tapmışdır. Aşşur hökmdarları bilavasitə Azərbaycanın qərb torpaqlarına və həmçinin ərazinin daxilinə hərbi yürüşlər təşkil edir, ölkəni çapıb - talayırdılar. Qədim Azərbaycan əraziləri barədə daha çox Aşşur mixi yazılı mənbələri məlumat verir. Dəmir dövründə Urartu hökmdarları Azərbaycan ərazisinə işğalçı yürüşlər edir və hadisələri öz salnamələrində və başqa abidələrdə canlandırırdılar. Mixi yazılar Azərbaycanın qədim ərazilərində Aratta, Kutium, Lullubum, Manna dövlətləri barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir. Eyni zamanda mixi yazılar qədim Azərbaycanın hökmdar, yer və məkan adlarını saxlamışdır ki, həmin adların elmi təhlili əsasında əhalinin etnik tərkibi barədə təsəvvür yaratmaq mümkün olmuşdur [1, 5-7].

Azərbaycanda erkən tayfa ittifaqlarının yaranması və dövlət halında birləşməsi gedişini qaynaqlar əsasında dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, lakin e. ə. III minillikdə Azərbaycanda müxtəlif ad daşıyan dövlət qurumlarının meydana gəlməsi müşahidə olunur. İlk dövlət qurumlarından biri olan Aratta ölkəsi Azərbaycan torpaqlarında yerləşirdi. Bu ölkə ilə əlaqədar mətnlər (e.ə. III minilliyin I yarısı) bir neçə şumer dastanlarında əks olunmuşdu. Aratta Cənubi Azərbaycanda e.ə. III minilliyin I yarısında meydana gəlmiş dövlət qurumu idi. Onun ərazisi Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq hissələrini əhatə edirdi [1, 64-70]. Yazılı mənbələr Azərbaycanın cənubunda yerləşən qədim dədə-baba yurdlarımızda bir neçə tayfa birliklərinin yaşadıkları haqqında da məlumat verir. Həmin əlyazmalardan birində göstərilir ki, Akkad hökmdarı Naram – Suen Süleymaniyənin cənubunda yerləşən Lullubum ölkəsi üzərində

dəki qələbənin şərafinə ərazidə olan qayaların birinin üzərinə təsvir çəkməyi əmr etmişdir [5, 202-203].

E. ə. III minillikdə Şumerlər ərazilərini genişləndirmək üçün Lullubum ölkəsini almağa cəhd göstərmişdilər. Marın arxivlərində olan məlumata görə, şumer döyüşçülərinin getdiyi istiqamət Şamiş - Azad və Şame - Daqan kimi şərq torpaqlar Assuriyanın əlinin altında idi. Onların əsas ələhdarları Turruki tayfalarının orduları idi. Yasmax - Azaduya istiqamətlənmiş mətnlərdə şərq ərazilərində yaşayan tayfalar - Kutı və Lullubilər haqqında məlumat verilir. Ən qədim Assur yazılarında bu ərazilərin ilk sakinlərinin "lullubilər" olduğu qeyd olunur. Uştan-Şarri və Nuzi Turrukilərin yaşadıkları yerlər olmuşlar [5, 230].

E. ə. XIX əsrin sonu-XVIII əsrin birinci yarısında döyüşkən turukkilər mütəşəkkil hərbi-siyasi qüvvə kimi çıxış etmiş, yarım əsr ərzində Aşşur hökmdarları ilə savaqlara girmiş, Aşşurun Şərqə doğru hərbi təcavüzünü dayandıraraq tarixi Azərbaycan torpaqlarını işğal təhlükəsindən qurtarmışlar. Mari məktublarında turukki hökmdarı Lidayanın adı aşşurlara qarşı vuruşan turukki başçısı kimi xatırlanmışdır [2, 15].

Mirheydər Mirzəyev Mari məktublarına aid edilən (Horst Klengelın "Das Gebirgis-Volk der Turruku in den Keil schrifttexten altbabylonischer Zeit//Klio. Beitrage zur Alten Geschichte. Band 40. 1962, 5-22) məqaləsində olan nümunələrə və Sədi Bayramın "Kaynaklara göre Güney-Doğu Anadoluda prototürk izleri" adlı kitabına və s. mənbələrə istinadən yazır: "Azərbaycan tayfalarının dövrün siyasi hadisələrində iştirakına aid məlumatlar Maridən (xərabələri Fərat çayının 2,5 km qərbdə, Suriya-İraq sərhədi yaxınlığındakı Tell-Həriri təpəsindədir) və Şuşarrapadan (Süleymaniyyədən şimalda, aşağı Zab çayının sağ sahilindəki Raniyə şəhərindən 8 km cənub-şərqdə yerləşən Tell - Şəmşara təpəsi) tapılmış məktublarda əks olunub. I Şamşi-Adadın öz oğulları İşme - Daqan və Yasmax-Adadla və sonuncuların bir-biri ilə yazışmalarından ibarət olun Mari məktublarının iyirmiyyə qədəri Aşşurun Dəclədən Şərqdəki ərazilər uğrunda turukkularla mübarizələri və Şuşarra məktublarından isə aydın olur ki, Aşşur şahının işğalçılıq siyasətinə qarşı turukkilərlə müharibələri haqqında məlumat verir. Şuşarra məktublarından məlum olur ki, Aşşur şahının işğalçılıq siyasətinə qarşı turukkilərlə qonşu olan kutilər və lullubilər də ciddi müqavimət göstərmişlər. Lakin Aşşura ərazi münaqişələrinin danışıqlar yolu ilə həllinə üstünlük verən sonunculardan fərqli olaraq, turukkilər I Şamşi Adad və onun varisi İşme-Daqanın hərbi təcavüzünə fəal silahlı mübarizə aparırdılar" [9, 36-37; 4, 5-22].

Göyçə gölünün cənub-qərb sahilində tapılan Urartu dövlətinə aid mixi yazılı mənbədə Urartu çarı Sardurinin oğlu I Rusa (e.ə. 730-714 illər) bir yürüş ərzində "Gölün bu tərəfində yerləşən 4 çar ölkəsinin: Adaxu, Ueliku, Lueru, Arkukiv, o tərəfdə 19 çarın ölkəsinin: Qurkumeli, Şanatua, Teriuişa, Rişua Zua, Aria, Zama, İrkima, Ela, Erieltua, Aidamaniv, Quria, Alzira, Pirua, Şila, Uidua, Ateza, Eria, Azamerum" zəbt edilməsi haqqında xəbər verir. Vaxtı ilə M.M.Meşşaninov bu "ölkələri" Azərbaycan ərazisində Kiçik Qafqaz dağla-

rında yerləşdirmişdi [7, 10].

Solmaz Qaşqayın “Qədim Azərbaycan mixi yazılı mənbələrdə” kitabında Azərbaycan sakinlərinin yaşadığı ərazilər haqqında məlumat verən dəyərli mənbələr mövcuddur. Həmin mənbələrdə M.M.Meşşaninovun gölün sağ və sol sahillərində yerləşdirdiyi 23 çar ölkəsi sırasına Solmaz Qaşqayın kitabına istinadən Göyçə gölünün Şərqiində yerləşən daha bir neçə ölkə Alištu, Arkukiu, Amuşa və İda (müasir Sisian ətrafında), Aza (müasir Armavir yaxınlığında Araz çayının sol sahilində), Ayanianu (Culfa rayonunda İlandağ ərazisində), Arsikuka (Culfa rayonunda İlandağ ərazisində), Arsini (Culfa rayonunda İlandağ ərazisində, müasir Ərəzin kəndinin adında saxlanılmasını demək olar) ölkələri də daxil etmək məqsədəuyğundur.

Bundan başqa, Solmaz Qaşqayın “Qədim Azərbaycan mixi yazılı mənbələrdə” kitabına istinadən Urmiya gölünün cənubunda tarixi ərazilərimizdə yerləşmiş bəzi ölkələri də bir araya gətirməyi məqsədə uyğun hesab edirik: Aburzani, Alateie, Arxaşu, Arsitani, Artarumu, Tarra [...], Gilzan, Libliuni (müasir Varzaqan şəhərindən 5 km şərqdə, Səkəndəl kəndinin yaxınlığında ölkə), Menabşuni, Narti (müasir Həmədandan şərqdə ölkə), Kulaşini (Assuriya şəhərinə yaxın ölkə), İda (müasir Həsənlu kəndi ərazisində ölkə), Andarattianu (müasir Qəzvin ərazisində ölkə) və s.

Belə ki, Lullubilər səma, bərəkət və məhəbbət, ay, günəş və s. allahlara sitayiş edirdilər. Təəssüf ki, bu allahların lullubi adları qalmamışdır. Həmin allahların Anubaninin daş sütununda akkad adları çəkilmişdi. Anum (Səma allahı), İştər (Bərəkət və məhəbbət ilahəsi), Sin (Ay allahı), Şamaş (Günəş allahı) və s. “Daş sütun abidəsində” səma allahı Anumun adı birinci çəkilir. Bu da onu göstərir ki, lullubi cəmiyyətində ata nəslin hüququ artıq üstünlük təşkil edirdi [1, 72].

Kutilər İkiçayarası mədəniyyəti dairəsinə cəlb olunmuşdu. Kuti hökmdarlarının qısa mətinli kitabələri mixi yazısı ilə tərtib olunmuşdur [1, 75]. B.Landeberqer kutilərin türk etnosuna mənsub olduğunu, etnonimin isə “quz” (oğuz) etnoniminin dəyişilmiş fonetik (z-d-t) forması olduğunu irəli sürmüş, Kamal Balkan isə, kuti şəxs adlarını türk dilində izah edərək, B. Landeberqerin fikrini təsdiqləmişdi [6, 81-82].

E.ə. XIV-XIII əsrlərə kimi kuti, lullubi, su tayfaları ilə birlikdə turukkilər də assurların tez-tez baş verən yürüşlərinə qarşı birlikdə mübarizə aparırdılar. Bu tayfalar Azərbaycanın qədim tarixində mühüm rol oynamışlar. E.ə. I minilliyin başlanğıcında Azərbaycanda öz dövlətlərini yaradan mannalılar həmin tayfaların varisləri hesab olunur [2, 15].

E.ə. III minillikdə Kür-Araz mədəniyyətinin yayıldığı Urmiya hövzəsində, Şərqi Anadolu, Şimali Mesopotamiyada sinifli cəmiyyətlər və erkən şəhər mədəniyyətləri yaranmışdı. Əlbəttə ki, bu bölgələr ilə sıx iqtisadi-mədəni münasibətlərdə olan Azərbaycan ərazisindəki, xüsusilə də Araz çayı vadisində yaşayan Kür-Araz mədəniyyəti əhalisi bu dövlətçilik ənənələrinin müəyyən cəhətlərini mənimsəməmiş deyildilər. Bunu Naxçıvan ərazisindəki Kür-Araz mədəniyyətinə aid iri yaşayış məskənləri sübut edir. Babək rayonu ərazisindəki I

Kültəpə yaşayış yerində 22 m, II Kültəpə və s. yaşayış məskənlərində 10 m-ə yaxın mədəni təbəqənin aşkar edilməsi burada uzun əsrlər boyu fasiləsiz yaşayışın olduğunu sübut edir. Həyatın uzun müddət bir məskəndə fasiləsiz olaraq davam etməsi, əlbəttə, o dövrlərdə yalnız müəyyən idarəçilik sisteminə əsaslanan cəmiyyətlərdə mümkün ola bilərdi. E. ə. IV-III minilliklərə aid eyni həcmli mədəni təbəqəsi olan və artıq sinifli cəmiyyətlərin mövcud olduğu Yaxın Şərqi abidələri buna nümunədir [11, 165].

Azərbaycanın cənubunda, o cümlədən Cənubi Azərbaycan və Naxçıvan-da Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları türkdilli kuti, lullubi, su və turukki tayfaları olmuşlar. Bu tayfaların Urmiya hövzəsi və Mesopotamiyadakı fəaliyyəti ilə bağlı yazılı mənbələrin məlumatları e. ə. III minilliyin sonlarına aiddir. Tədqiqatlar e. ə. III - I minilliklərdə Cənubi Azərbaycan əhalisinin kuti və lullubilərdən ibarət olduğunu göstərmişdir. Bu tayfaların etnik baxımdan Elam və Zaqro - Elam dil qrupuna aid tayfalara yaxın olduğu, bu dövrdə Azərbaycanda şumer dilinin də yayıldığı qeyd edilmişdir. Naxçıvanın zəngin toponimikası da onların varlığından xəbər verir. Onlar arasında aparıcı rolu kuti, lullubi, su və turukkilər oynamışdı, e. ə. III-II minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində həmin tayfaların siyasi qurumları mövcud olmuşdur. Naxçıvan qədim sivilizasiya mərkəzlərindən aralı olduğu üçün bu ərazidəki siyasi qurumlar haqqında yazılı mənbələrdə məlumat qalmamışdı [10, 368].

Azərbaycanın Naxçıvan ərazisində yerləşən II Kültəpə yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı qədim şəhər dövləti üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər aşkar edilmişdi. V.H.Əliyevin apardığı araşdırmalar göstərmişdir ki, II Kültəpə e. ə. II minilliyin əvvəllərində ətrafı divarla əhatə olunmuş yaşayış yerinə çevrilmişdir. Harın qalanın divarları 2-2,5 m qalınlığında. O, dördkünc formalı bürclər və kontrforslarla möhkəmləndirilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yerinin, narın qalasının planı təməmlə müəyyənləşdirilmiş, onun ilkin şəhər üçün xarakterik olan strukturu aşkara çıxarılmışdır. Narın qalanın proporsional arxitekturası, binaların küçələr boyunca yerləşməsi yaşayış yerinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş plan əsasında tikildiyini deməyə imkan verir. Hakim təbəqənin və varlıların yaşadığı Narın qalanın yaşayış yerinin digər hissələrindən qalın divarla ayrılması cəmiyyətdə kəskin sosial ziddiyyətlərin olduğunu göstərir. Orta tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin tədqiqi bu dövrdə Naxçıvanda güclü tayfa ittifaqlarının formalaşdığını, şəhər dövlətlərinin yaranmış olduğunu göstərir [10, 369-372]. Həmin tayfalar arasında Lullubi tayfalarının yeri əvəzsizdir. Lullubilərin inanclarında səma cisimlərinə sitayiş mühüm yer tutmuşdur. Naxçıvanın boyalı qabları üzərində yer alan səma cisimlərinin təsvirləri də bununla bağlıdır. II Kültəpə və Nəhəcirdən əldə olunan boyalı qablar üzərində səkkiz guşəli ulduz təsvirlərinə rast gəlinmişdir. Bu təsvirlər lullubi hökmdarı Anubanının qəbilə abidəsinin üzərindəki ulduz təsviri ilə bənzərdir. Orta tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyətinin yaranmasında yazılı mənbələrdə xatırlanmayan "naxçı" tayfaları da müəyyən rol oynamışdır. Naxçıvanın orta tunc dövrü abidələrinin yaxınlığında "naxçı" tayfaları ilə bağlı toponimlərin saxlanması bu-

nu təsdiq edir. Tunc dövrü mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rolunu oynayan tayfalarından biri də “kassit”, yaxud “kas” tayfaları olmuşdur. Assuriya mənbələrində “kaşşu” adlandırılan bu tayfalarla bağlı xeyli yer adları qalmışdır [10, 371].

H.Gəfərov uzun illər apardığı arxeoloji tədqiqatların nəticələri əsasında yazır: Cənubi Azərbaycanda indiki İranın tərkibində olan sinifli cəmiyyətlərin, ilkin “dövlət qurumları” dan olan Aratta, Lullubi, Kutu haqqında məlumatlar Azərbaycan tarixi kitablarında kifayət qədərdir. Lakin eyni sözləri Şimali Azərbaycan haqqında demək olmur. İlkin dövrlərin təşəkkülünün müqəddəm şərtləri içərisində sosial və mülki bərabərsizliyin yaranması və getdikcə güclənməsi bir neçə qəbiləni birləşdirən tayfaların, növbəti mərhələdə tayfa ittifaqlarının, böyük birləşmələrinin varlığı, tayfa və ya tayfa birliyi başçılarının güclənməsi, hakimiyyətin bütün qollarını öz əlində cəmləşdirməsi və s. belə tayfaların yalnız bir qismidir. Bütün bunların və başqa faktorların sosial-iqtisadi inkişaf zəminində intişarını nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Qısa sadalamanın ünsürlərinə Azərbaycanın erkən tunc dövrü abidələrində təsadüf olunmuşdur. Təkcə Qarabağdakı Üçtəpə kurqanlarını misal gətirmək kifayət edər. Hesablanmışdır ki, arxeoloji tədqiqatlar aparmış (A.İessen) Üçtəpə kurqanının torpaq örtüyü 35.000 kub metr, daş topasının həcmi isə 7000 kub metrə çatmışdır. Üç ilə tikilmiş bu kurqanın ucaldılmasına 21.000 adam iştirak etmişdir. Onun yaxınlığındakı kurqanın (h-21 m) tikilişi isə daha çox 48.000 adam gücü hesabına başa gəlmişdir. Bu dövrün yaşayış məskənləri də (Qaraköpəktəpə, Üçoğlan, Cüttəpə və s.) bir çox baxımdan iri tayfa ittifaqlarının varlığını sübut edir [3, 41-42]. Orta tunc dövrünün belə nəhəng kurqanları tədqiq olunmasa da, həmin mərhələnin məişət abidələri lazımi nəticə çıxarmağa şərait yaradır. Naxçıvanda tədqiq olunan - Qalacıq, Govurqala, II Kültəpə, Qarabağda - Üzərliktəpə, Çınartəpə kimi möhtəşəm yaşayış məskənləri, bir çox əlamətləri ilə (sahəsinin böyüklüyü, müdafiə divarlarının varlığı, çoxsaylı və müxtəlif xarakterli tikinti qalıqları və s. adi yaşayış məskənləri çərçivəsinə sığmır. Son tunc və ilk dəmir dövrünün nəhəng kurqan abidələri - Xocalı, Borsunlu, Bəyimşərov, Sarıçoban, Mingəçevir, Gəncəçay, bir sıra yaşayış məskənləri - Ağdamda Qaratəpə, Misir qışlağı, Qazaxda Sarıtəpə ibtidai cəmiyyət üçün xarakterik əlamətlərin yoxa çıxması və ilkin sinifli cəmiyyətin formalaşmasını sübut edən dəlillərlə zəngindir. Möhtəşəm kurqan örtüklərinin (8-25 m. hündürlüyə, 80-150 m. diametrə) geniş və böyük örtüklü “qəbir zalının” (Borsunluda 252 kv. m., Bəyimşərovda 200 kv. m., Sarıçobanda 120 kv. m-dən artıq) varlığı, bunların inşasına küllü miqdarda insanların cəlb olunması, işin təşkili və s. aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan verir [3, 42]. Hələ ilk tunc dövründən başlanan əmlak-sosial, ictimai-iqtisadi və s. dəyişikliklər sonrakı dövrlərdə yüksələn xətlə inkişaf edərək e. ə. II minilliyin II yarısında özünün son mərhələsinə keçir. Azərbaycanda həmin dövrdə mövcud olmuş əcdadlarımız ibtidai-icma cəmiyyətinin və sinifli cəmiyyətin dağılmasını yaşamışlar. Nəhəng kurqanların, şəhər tipli yaşayış məskənlərinin tikintisində çox sayda insan əməyinin cəlb olunması müvafiq güc strukturunun, idarəetmə qurumlarının olmasından xəbər verir. Deyilənləri yekunlaşdıraraq hesab edirik ki,

Şimali Azərbaycanda ilkin sinifli cəmiyyətin e.ə. II minilliyin ikinci yarısından təşəkkül etməsini söyləməyə tam haqqımız var [3, 43].

Nəcəf Müseyibli Qarabağ, Gəncə-Qazax bölgəsində yaşamaı. E.ə. II minilliyin II yarısı və I minilliyin əvvəllərinə aid Xocalı-Gədəbəy, Naxçıvan ərazisini əhatə etmiş Naxçıvan, Cənub bölgəsində yayılmış Muğan arxeoloji mədəniyyətləri Azərbaycanın erkən dövlətçilik tarixində mühüm mərhələlərdən birini təşkil etdiyi qənaətindədir. O, qeyd edir ki, bu dövrdə insanların iqtisadi həyatında əkinçiliklə yanaşı maldarlıq da xüsusi mövqe tuturdu. Maldarlığın yüksək inkişafı ilə əlaqədar olaraq hələ erkən tunc dövründən başlanmış yüksək dağlıq ərazilərin məskunlaşması daha geniş vüsət almışdır. Bu dövrdə aran və dağlıq ərazilərdə ətrafı müdafiə qalaları ilə möhkəmləndirilmiş və belə divarların olmadığı ərazilər meydana çıxır (siklopik tiklilər). Əlbəttə belə möhtəşəm qalaların inşa olunduğu e. ə. II minilliyin II yarısı, I minilliyin əvvəllərini əhatə edən son tunc-erkən dəmir dövrünün bu vaxtadək ənənəvi olaraq "ibtidai icma quruluşunun son mərhələsi" kimi təqdim edilməsi doğru deyil. Müdafiə və digər məqsədli tiklilər belə yalnız sosial təbəqələşməyə əsaslanan, qədim dövlət qurumunun mövcud olduğu cəmiyyət zəminində inşa edilə bilərdi. İqtisadiyyatın sürətli inkişafı, istehsal məhsullarının artımı e. ə. II minilliyin II yarısı, I minilliyin əvvəllərində xüsusi mülkiyyət sisteminin formalaşması üçün hərtərəfli zəmin yaratmışdı. Azərbaycanın qərb bölgəsində Qazax, Ağstafa, Gədəbəy, Qax və Mingəçevir və s. bu dövrə aid əldə edilən pintadərler - gildən hazırlanmış iriölçülü möhürlər aşkar edilmişdir [11, 168-169].

B.A.Kuftin Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində apardığı tədqiqatlar da maraq doğurmaya bilməz. O, ərazilərdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin müəyyən qatında kül təbəqəsinə rast gəlmişdi. Tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, Cənubi Qafqazda erkən tunc dövrünə təsadüf edən özünəməxsus saxsı qabları ilə fərqlənən kül təpəciklərindən ibarət unikal mədəniyyət mövcuddur. Bu mədəniyyətə aid olan abidələrin, demək olar ki, hamısının Kür-Araz hövzəsində aşkar edildiyini nəzərə alan tədqiqatçılar onu eyni adla adlandırmışdı. Göründüyü kimi, tədqiqatçı kül qatı haqqında məlumat versə də, hansı səbəbdən eyni dövrə və mədəniyyətə aid abidələrin kül qatı ilə örtüldüyünün fərqi belə varmamışdı.

Azərbaycanda erkən tayfa ittifaqlarının yaranması, e. ə. III minillikdə Azərbaycanda müxtəlif ad daşıyan dövlət qurumlarının meydana gəlməsi ilə müşahidə olunur. Sosial və mülki bərabərsizliyin yaranması zəminində tayfa ittifaqları getdikcə güclənir, maldarlığın və əkinçiliyin inkişafı nəticəsində tayfa başçıları əllərinə sərvət toplayır bütün bunların sosial-iqtisadi inkişaf zəminində intişarı heç şübhəsiz ki, qonşu tayfalarla münaqişələrin artmasına və basqınlara səbəb olmuş, elə həmin səbəbdən də müdafiə sədləri ilə möhkəmləndirilmiş şəhər qalalar tikilmişdi. Ərazidə müdafiə qalalarının çoxluğu yerli tayfaların əminəmanlıq siyasətini əks etdirir.

Təbii ki, Azərbaycan ərazilərində uzun illər aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan dəyərli faktlar (tunc dövrü): maddi-mədəniyyət abidə-

ləri (yaşayış yerləri, ibadətgahlar, qalalar, möhtəşəm kurqanlar, dəfn adətləri və s.), maddi-mədəniyyət nümunələri (tunc tac, cida başlıqları, tuğ bayraqlar, müxtəlif tip silahlar; qılınclar, toppuzlar, xəncərlər, döyüş baltaları və s.), mixi yazılı mənbələrdə olan məlumatlar (ərəzidə gedən döyüşlər, əldə olunan qənimətlər), abidələrdə izlənən sosial bərabərsizlik, güc strukturlarının mövcudluğu, əhalinin sıxlığı (qəbir abidələrində II minillikdə sinifli cəmiyyətin yaranması ilə bağlı izlənən əşyavi mənbələr), sənətkarlığın, incəsənətin, fəlsəfi duyumların yüksək səviyyədə inkişafı (dulusçuluq, metalışləmə sahəsində), təsərrüfatın inkişafı (oturaq əkinçilik və maldarlıq), maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində təsadüf olunan müxtəlif tip məişət və dini xarakterli əşyalar, tuğ bayraqlar, möhürlər, silahlar heç şübhəsiz ki, ərəzidə möhkəm tayfa birliklərinin yaranmasından, yüksək mədəniyyət zəminində qurulan şəhər və dövlətlərin olmasından xəbər verir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın qədim dövr dövlətçilik ənənələrinin tədqiqində əsas mənbələr arxeoloji və yazılı mənbələrdir. Arxeoloji mənbələr nəticəsində əldə olunan dəyərli faktlar, mixi yazılı mənbələrdə olan məlumatlar Azərbaycanın hərbi və dövlətçilik tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, qədim dövlətçilik ənənələrinə söykənən mədəniyyət və incəsənət nümunələri bütün dövrlərdə yuxarı təbəqədən olan insanların ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, sadə insanların rifahının yüksəlməsi ilə əlaqədar tunc dövründə ən yüksək zirvəyə çatmışdır. Bizim ərəzilərdə Azərbaycanın şimal və qərbində yaşayan tayfalar haqqında arxeoloji və mixi yazılı mənbələr onların yaşam tərzini və dövlətçilikləri haqqında dəyərli məlumat verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. I cild. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı: Çıraq, 2011, 719 s.
2. Azərbaycan tarixi. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2015, 407 s.
3. Cəfərov H. 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı, 2007, s.41-43
4. Horst Klengel "Das Gebirgis-Volk der Turruku in den Keil schrifttexten altbabylonischer Zeit//Klio. Beitrage zur Alten Geschichte. Band 40. 1962, s.5-224.
5. Йоген Лессэ. Древние Ассирийцы. Покорители народов. М.: Центрполиграф, 2012, 254 с.
6. Qaşqay Solmaz. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı: Təhsil, 2006, s.147.
7. Qaşqay Solmaz. Gədəbəy rayonunun tarixi abidələri haqqında. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu. 29-cu cild, Bakı, 2009, s.7-12.
8. Qasımova R.M. Azərbaycan xalqının etnogenezi (paleoantropoloji və antropoloji materiallar əsasında). Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Arxeologiya və etnoqrafiya üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işinin avtoreferatı. Bakı, 1997, s. 3 - 55
9. Mirzəyev M.N. Qədim Azərbaycan tayfalarının Aşşur hərbi ekspansiyasına qarşı mübarizəsi tarixindən (e.ə. XVIII əsrin 1-ci yarısı) Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 2005, № 5-6, s.36-52
10. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Azərbaycan Respublikası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan, 2008, 519 s.

11. Müseyibli H. Azərbaycanın dövlətçilik tarixi arxeoloji tədqiqatlarda. Azərbaycan arxeologiyası: uğurlar, problemlər, perspektivlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı, 2017, 157-173 s.

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ

И.Н.АВШАРОВА

РЕЗЮМЕ

Древний период истории Азербайджана изучается на основе археологических и письменных источников. Самыми древними из них, несомненно, являются археологические источники. Характерными для этих источников, в основном, является наличие древних поселений, храмов, надгробных памятников. Археологические артефакты из памятников, считаются ценными источниками при изучении древнего периода существования человека, территорий их расселения, традиций государственности, образа жизни, военной истории, быта, религиозно-идеологических взглядов и происхождения.

Известно, что письменные источники появились после образования классового общества. Археологические раскопки, проведенные до сегодняшнего дня в Азербайджане, дают основание сказать, что письменных источников, относящихся к древнему периоду, здесь очень мало. Тем не менее, информация об этой области, если даже не часто, но встречается в Шумерских, Ассирийских, Вавилонских, Аккадских и Урартских письменных источниках.

Актуальность данной темы заключается в том, что изучение истории Азербайджана на основе археологических и клинописных источников, впервые стал предметом исследования.

Ключевые слова: источники, клинописи, археология, древние поселения, каменные надписи, письменные источники

FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF AZERBAIJAN ON THE BASIS OF ARCHAEOLOGICAL AND WRITTEN SOURCES

I.N.AVSHAROVA

SUMMARY

Azerbaijan's ancient history is being studied based on ancient archaeological and historical sources. The oldest of these is undoubtedly archaeological sources. These sources are mainly characterized by ancient settlements, temples and grave monuments. Archaeological artifacts gained from the monuments are considered to be valuable sources for studying the period, territory, statehood, lifestyle, military history, everyday life, religious-ideological outlooks and origins of people. It is known that written sources have emerged after the formation of a class society. Archaeological excavations carried out up today indicate that written sources on ancient Azerbaijan are few, even almost unknown. However, information about the area is observed in the Sumerian, Assyrian, Babylonian, Akkadian and Urartuan cuneiform sources. The relevance of the topic is that the historic area for the first time is included in the research on the basis of archaeological and cuneiform sources.

Keywords: sources, cuneiform, archaeology, residential sites, stone inscriptions, written sources